

بررسی تطبیقی قاعده احسان در مذاهب خمس: مطالعه‌ای مروری در فقه جزایی اسلام

اکبر هوشیاری^۱، مهتاب حسین‌آبادی (نویسنده مسئول)^{۲*}

۱. استادیار گروه معارف اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، سنندج، ایران

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق جزا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد سنندج، سنندج، ایران

چکیده

قاعده احسان به عنوان یکی از قواعد بنیادین فقه جزایی اسلام، نقش تعیین‌کننده‌ای در تشدید مجازات برخی جرایم دارد. این قاعده که به وضعیت تأهل و دسترسی به همسر اشاره دارد، بر مجازات جرایمی مانند زنا، لواط و قذف تأثیر مستقیم می‌گذارد. با وجود کاربرد گسترده این قاعده در فقه مذاهب اسلامی، مفهوم، شرایط تحقق و آثار آن در مذاهب مختلف با اختلافات قابل توجهی همراه است. این پژوهش با هدف بررسی تطبیقی قاعده احسان در مذاهب خمس (امامیه، حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی) و تحلیل مبانی، شرایط و آثار آن انجام شده است. روش پژوهش از نوع کتابخانه‌ای و مروری با رویکرد تحلیلی بوده و داده‌ها از طریق بررسی منابع فقهی و اصولی معتبر گردآوری شده‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فقهای مذاهب مختلف در اصل قاعده و لزوم آن اتفاق نظر دارند، اما در تعریف احسان، شرایط تحقق و مصادیق آن اختلافاتی دارند. فقهای امامیه با پذیرش ازدواج موقت به عنوان یکی از مصادیق احسان، تعریف گسترده‌تری ارائه می‌دهند، در حالی که فقهای اهل سنت عمدتاً ازدواج موقت را موجب احسان نمی‌دانند. این اختلافات به تفاوت در مبانی اصولی و روش‌های استنباط بازمی‌گردد و می‌تواند در نظام‌های حقوقی معاصر و سیاست‌گذاری کیفری کشورهای اسلامی تأثیرگذار باشد.

واژگان کلیدی: قاعده احسان، مذاهب خمس، فقه جزایی اسلام، ازدواج موقت، مجازات زنا.

۱. مقدمه

فقه اسلامی به عنوان یکی از غنی‌ترین و پویاترین نظام‌های حقوقی جهان، دارای قواعد و اصولی است که در طول قرن‌ها توسط اندیشمندان مسلمان تدوین و تکامل یافته است (Kamali, ۲۰۱۸). این قواعد، نه تنها ناظر بر مناسبات فردی و اجتماعی مسلمانان بوده، بلکه بسیاری از آن‌ها قابلیت تطبیق با نظام‌های حقوقی معاصر را نیز دارند. در میان این قواعد، قاعده احسان به عنوان یکی از قواعد تأثیرگذار در فقه جزایی اسلام، جایگاه ویژه‌ای دارد. مفهوم احسان در لغت از ریشه «حَصَنَ» به معنای پوشش، نگرهبانی و مصونیت است و در اصطلاح فقهی به وضعیتی اطلاق می‌گردد که به واسطه برخورداری از ویژگی‌هایی مانند عقل، بلوغ، حریت، اسلام و دسترسی به همسر، مشمول تشدید مجازات در برخی جرایم می‌شود (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۸، ص ۹۶؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۴۶). در پژوهش‌های معاصر نیز تأکید شده است که قاعده احسان، کارکردی مشابه با مفهوم «تشدید مجازات در موارد خاص» در حقوق موضوعه دارد (Khan, ۲۰۲۱, p. ۵۷۵) و بررسی تطبیقی آن در نظام‌های حقوقی مختلف، می‌تواند به غنای ادبیات حقوقی کمک کند (Mohammed, ۲۰۲۳, p. ۸۵).

اهمیت این قاعده از چند جهت قابل بررسی است: نخست آنکه اجرای آن مستقیماً با جان و حیثیت افراد مرتبط است و هرگونه تفسیر نادرست از آن می‌تواند به تضییع حقوق افراد منجر شود (خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۵). دوم آنکه در فقه معاصر و نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی، به ویژه در قوانین مجازات ایران، این قاعده به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات‌ها مورد توجه قرار گرفته است. با تصویب قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، موادی تحت عنوان «احسان» به این قانون وارد شد که نشان‌دهنده اهمیت این قاعده در نظام حقوقی ایران است (قانون مجازات اسلامی، ۱۳۹۲، مواد ۲۲۵ و ۲۲۶). سوم آنکه مطالعه تطبیقی این قاعده در مذاهب مختلف، می‌تواند به شناسایی نقاط قوت و ضعف نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی کمک کند و زمینه‌ساز اصلاح قوانین در این حوزه شود (قیاسی و اژدری‌کوشا، ۱۴۰۰، ص ۴۵).

با وجود این اهمیت، مفهوم، قلمرو و آثار قاعده احسان در مذاهب مختلف فقهی با اختلافات قابل توجهی همراه است. این اختلافات که گاه به تفاوت در مبانی و گاه به تفاوت در روش‌های استنباط بازمی‌گردد، ضرورت انجام یک مطالعه تطبیقی جامع را ایجاب می‌کند (حسینی، ۱۳۹۹، ص ۱۱۳؛ رضایی، ۱۳۹۸، ص ۴۷). در این راستا، پرسش اساسی آن است که قاعده احسان در مذاهب خمسّه چه تعریف، شرایط و آثاری دارد و نقاط اشتراک و افتراق آن در این مذاهب چیست؟ همچنین، این قاعده در نظام حقوقی ایران و سایر کشورهای اسلامی چگونه کاربرد یافته و چه چالش‌هایی در مسیر اجرای آن وجود دارد؟ پاسخ به این پرسش‌ها، می‌تواند به تدوین سیاست‌های کیفری کارآمدتر در حوزه جرایم حدی کمک کند.

اهداف پژوهش :

۱. تبیین مفهوم و مبانی قاعده احسان در فقه اسلامی؛
۲. شناسایی نقاط اشتراک و افتراق مذاهب خمسّه در تعریف، شرایط و آثار احسان؛
۳. تحلیل کاربرد قاعده احسان در نظام‌های حقوقی معاصر، به ویژه در ایران؛
۴. ارائه راهکارهایی برای رفع چالش‌های اجرایی این قاعده در نظام حقوقی ایران.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که قاعده احسان تاکنون در پژوهش‌های متعددی، هم در داخل و هم در خارج از کشور، مورد بررسی قرار گرفته است. این پژوهش‌ها عمدتاً بر ابعاد فقهی، حقوقی و تطبیقی این قاعده متمرکز بوده‌اند. در ادامه، مهم‌ترین این پژوهش‌ها در دو بخش داخلی و خارجی مرور می‌شوند.

۱-۲. پیشینه داخلی

مطالعه اول: «بررسی قاعده احسان در فقه امامیه» (رضایی، ۱۳۹۸)

رضایی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان یادشده، به بررسی مفهوم و آثار قاعده احسان در فقه امامیه پرداخته است. این پژوهش که به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده، نشان می‌دهد که در فقه امامیه، احسان به «تمکن از وطی در حال اختیار با همسر دائم یا موقت» تعریف می‌شود و شرط تحقق آن، عقل، بلوغ، حریت، اسلام و دسترسی به همسر است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که فقهای امامیه در مورد برخی مصادیق احسان، مانند ازدواج موقت و تأثیر طلاق بر احسان، اختلاف نظر دارند (رضایی، ۱۳۹۸، ص ۵۲). این پژوهش از این جهت برای تحقیق حاضر حائز اهمیت است که مبانی فقهی احسان در مذهب امامیه را به طور کامل تبیین کرده و زمینه را برای مطالعه تطبیقی با سایر مذاهب فراهم می‌سازد.

مطالعه دوم: «قاعده احسان در فقه مذاهب اسلامی» (حسینی، ۱۳۹۹)

حسینی (۱۳۹۹) در پژوهشی که به مقایسه قاعده احسان در چهار مذهب اهل سنت (حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی) پرداخته، به این نتیجه رسیده است که فقهای این مذاهب در اصل قاعده و لزوم آن اتفاق نظر دارند، اما در تعریف و شرایط آن اختلافاتی دارند. این پژوهش با روش توصیفی-مقایسه‌ای انجام شده و نشان داده است که فقهای حنفی و مالکی، تعریف گسترده‌تری از احسان ارائه می‌دهند در حالی که فقهای شافعی تعریف محدودتری دارند (حسینی، ۱۳۹۹، ص ۱۲۵). این پژوهش از این جهت برای تحقیق حاضر مفید است که تصویر نسبتاً کاملی از رویکرد مذاهب اهل سنت به قاعده احسان ارائه می‌دهد.

مطالعه سوم: «تأثیر قاعده احسان بر مجازات زنا در حقوق ایران و مصر» (کریمی و نوروزی، ۱۴۰۰)

کریمی و نوروزی (۱۴۰۰) در پژوهشی تطبیقی به تأثیر قاعده احسان بر مجازات زنا در حقوق ایران و مصر پرداخته‌اند. این پژوهش که با روش تحلیلی-تطبیقی انجام شده، نشان می‌دهد که حقوق ایران با الهام از فقه امامیه، احسان را به عنوان مبنای تشدید مجازات زنا به سنگ‌باران پذیرفته است، در حالی که حقوق مصر با الهام از فقه حنفی، رویکرد متفاوتی دارد و اجرای مجازات سنگ‌باران را به دلیل عدم امکان اثبات از طریق قضایی، عملاً متوقف کرده است (کریمی و نوروزی، ۱۴۰۰، ص ۹۵). این پژوهش از این جهت اهمیت دارد که کاربرد عملی قاعده احسان را در دو نظام حقوقی متفاوت به تصویر کشیده و چالش‌های اجرایی آن را نمایان ساخته است.

مطالعه چهارم: «بررسی تطبیقی شرایط احسان در فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی» (محمدیان، ۱۴۰۱)

محمدیان (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان یادشده، به بررسی تطبیقی شرایط احسان در فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که قانون مجازات اسلامی، اگرچه از فقه امامیه الهام گرفته، اما در برخی موارد از جمله تعریف احسان و شرایط آن، رویکردی متفاوت از فقه مشهور امامیه اتخاذ کرده است. به ویژه اینکه قانونگذار، شرط «تمکن از

وطی» را به گونه‌ای تفسیر کرده که عملاً احسان را محدودتر از آنچه در فقه امامیه مطرح است، در نظر گرفته است (محمیدیان، ۱۴۰۱، ص ۷۸). این پژوهش به روشن شدن فاصله میان نظریه فقهی و عمل قانونی در نظام حقوقی ایران کمک می‌کند.

مطالعه پنجم: «امکان سنجی شرط احسان زن در جواز قتل در فراش» (تاجری موذنی، ۱۴۰۴)

تاجری موذنی (۱۴۰۴) در پژوهشی با عنوان یادشده، به بررسی شرط احسان زن در جواز قتل در فراش پرداخته است. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی نشان می‌دهد که در صورت فقدان احسان در زن، حق قتل بر اساس اتهام زنا را ندارد و این رویکرد، مبتنی بر رأی ابن‌ادریس است که در ماده ۲۳۰ قانون مجازات اسلامی نیز منعکس شده است (تاجری موذنی، ۱۴۰۴، ص ۸). این پژوهش از این جهت اهمیت دارد که نشان می‌دهد چگونه اختلافات فقهی در مورد احسان، بر قوانین موضوعه و رویه قضایی تأثیر گذاشته است.

۲-۲. پیشینه خارجی

(Ali, ۲۰۲۰): "The Concept of Ihsan in Islamic Law: A Semantic Analysis"

علی (۲۰۲۰) در پژوهشی که در International Journal of Islamic Thought منتشر شده، به تحلیل معناشناختی مفهوم احسان در فقه اسلامی پرداخته است. این پژوهش با روش تحلیل مفهومی نشان داده است که واژه «احسان» در متون فقهی و حقوقی، دارای سه سطح معنایی است: سطح نخست به معنای ازدواج و برخورداری از همسر، سطح دوم به معنای عفت و پاکدامنی، و سطح سوم به معنای حریت و آزادی (Ali, ۲۰۲۰, p. ۵۰). این پژوهش از این جهت اهمیت دارد که ابعاد معنایی مختلف احسان را تبیین کرده و نشان می‌دهد که این مفهوم، فراتر از یک نهاد حقوقی صرف، دارای بار اخلاقی و اجتماعی نیز هست.

(Khan, ۲۰۲۱): "The Rule of Ihsan in Criminal Law: A Comparative Study"

خان (۲۰۲۱) در پژوهشی که در Journal of Criminal Law and Criminology منتشر شده، به مقایسه قاعده احسان در فقه اسلامی و حقوق موضوعه پرداخته است. این پژوهش با روش تطبیقی-تحلیلی، نشان داده است که قاعده احسان در فقه اسلامی، کارکردی مشابه با مفهوم «تشدید مجازات در موارد خاص» در حقوق موضوعه دارد (Khan, ۲۰۲۱, p. ۵۷۵). این پژوهش برای تحقیق حاضر مفید است زیرا نشان می‌دهد که چگونه یک قاعده فقهی می‌تواند با مفاهیم حقوقی مدرن هم‌پوشانی داشته باشد.

(Mohammed, ۲۰۲۳): "Comparative Study of Ihsan in Shiite and Sunni Jurisprudence"

محمد (۲۰۲۳) در پژوهشی که در Journal of Islamic Studies منتشر شده، به مقایسه قاعده احسان در فقه شیعه و سنی پرداخته است. این پژوهش که با روش تطبیقی-تحلیلی انجام شده، نشان می‌دهد که فقهای شیعه، تعریف گسترده‌تری از احسان ارائه می‌دهند و ازدواج موقت را نیز موجب احسان می‌دانند، در حالی که فقهای سنی، عمدتاً ازدواج موقت را موجب احسان نمی‌دانند. (Mohammed, ۲۰۲۳, p. ۸۵) این پژوهش آخرین و جامع‌ترین مطالعه تطبیقی در این حوزه است که به طور مستقیم با موضوع تحقیق حاضر مرتبط می‌باشد.

(Baba & Samara, ۲۰۲۳): "The Renewal of Islamic Jurisprudence Between Originality and Modernity"

بابا و سمارا (۲۰۲۳) در پژوهشی تطبیقی به بررسی تجدید فقه اسلامی در مواجهه با مدرنیته پرداخته‌اند. این پژوهش نشان می‌دهد که روش‌های سنتی استنباط، از جمله قاعده احسان، همچنان ظرفیت پاسخ‌گویی به مسائل جدید را دارند و تجدید فقه، نیازی به کنارگذاشتن اصول سنتی ندارد (Baba & Samara, ۲۰۲۳, p. ۱۲). این پژوهش از این جهت برای تحقیق حاضر مفید است که نشان می‌دهد چگونه قواعد فقهی سنتی می‌توانند در نظام‌های حقوقی معاصر کاربرد داشته باشند.

۳-۲. جدول جمع‌بندی پیشینه

ردیف	نویسنده و سال	عنوان	روش پژوهشی	یافته اصلی	ارتباط با پژوهش حاضر
۱	رضایی (۱۳۹۸)	بررسی قاعده احسان در فقه امامیه	توصیفی-تحلیلی	احسان به تمکن از وطی تعریف شده است	تبیین مبانی فقه امامیه
۲	حسینی (۱۳۹۹)	قاعده احسان در فقه مذاهب اسلامی	توصیفی-مقایسه‌ای	اختلاف در تعریف و شرایط احسان وجود دارد	پوشش تطبیقی مذاهب اهل سنت
۳	کریمی و نوروزی (۱۴۰۰)	تأثیر قاعده احسان بر مجازات زنا	تحلیلی-تطبیقی	حقوق ایران و مصر رویکرد متفاوتی دارند	کاربرد در سیاست‌گذاری حقوقی
۴	محمدیان (۱۴۰۱)	بررسی تطبیقی شرایط احسان	تحلیلی-تطبیقی	قانون مجازات رویکردی متفاوت از فقه مشهور دارد	تحلیل فاصله نظریه و عمل
۵	تاجری موذنی (۱۴۰۴)	امکان سنجی شرط احسان زن	توصیفی-تحلیلی	فقدان احسان زن، جواز قتل در فراش را ساقط می‌کند	کاربرد قاعده در حقوق کیفری ایران
۶	علی (۲۰۲۰)	Concept of Ihsan in Islamic Law	تحلیل مفهومی	احسان سه سطح معنایی دارد	تبیین ابعاد معنایی احسان
۷	خان (۲۰۲۱)	Rule of Ihsan in Criminal Law	تطبیقی-تحلیلی	احسان مشابه تشدید مجازات در حقوق موضوعه است	کارکرد تطبیقی قاعده
۸	محمد (۲۰۲۳)	Comparative Study of Ihsan	تطبیقی-تحلیلی	فقه‌های شیعه تعریف گسترده‌تری از احسان دارند	مقایسه فقه شیعه و سنی
۹	بابا و سمرا (۲۰۲۳)	Renewal of Islamic Jurisprudence	تطبیقی-تحلیلی	قواعد سنتی فقهی ظرفیت پاسخ‌گویی به مسائل جدید را دارند	کاربرد معاصر قاعده احسان

۳. مفاهیم و مبانی نظری

۳-۱. تعریف لغوی و اصطلاحی احسان

واژه «احسان» در لغت از ریشه «حَصَنَ» مشتق شده و به معنای پوشش، نگهداری، مصونیت و منع است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۱۵۰). در قرآن کریم نیز این واژه در آیات متعددی به کار رفته است. در سوره نساء آیه ۲۵، واژه «محسنه» به کار رفته و در سوره نور آیات ۴ و ۶ به مجازات کذب محسنه‌ها اشاره شده است. این آیات نشان می‌دهد که احسان در قرآن، مفهومی فراتر از صرف ازدواج دارد و به نوعی وضعیت ویژه اجتماعی و خانوادگی اشاره دارد که بر احکام کیفری تأثیر می‌گذارد (قرآن کریم، سوره نساء، آیه ۲۵؛ سوره نور، آیات ۴ و ۶). در پژوهش‌های معاصر نیز تأکید شده است که واژه «احسان» دارای سه سطح معنایی است: ازدواج و برخورداری از همسر، عفت و پاکدامنی، و حریت و آزادی (Ali, ۲۰۲۰, p. ۵۰).

در اصطلاح فقهی، تعاریف متعددی برای احسان ارائه شده است. فقهای امامیه احسان را به «تمکن از وطی در حال اختیار با همسر دائم یا موقت» تعریف کرده‌اند (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۱۵). در فقه حنفی، احسان به «برخورداری از همسر و توانایی بر آمیزش» اطلاق می‌شود (سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۰۰). فقهای مالکی و شافعی نیز تعاریف مشابهی ارائه داده‌اند، هرچند در جزئیات با

یکدیگر اختلاف دارند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۰). فقهای حنبلی نیز تعریفی مشابه با فقهای حنفی ارائه داده‌اند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۵). این اختلافات تعریفی، ریشه در تفاوت‌های مبانی اصولی و روش‌های استنباط مذاهب مختلف دارد.

۲-۳. اقسام احسان

فقهای مذاهب مختلف، احسان را به دو نوع اصلی تقسیم کرده‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۸، ص ۹۶):

۱. احسان فرج: به معنای برخورداری از همسر و توانایی بر آمیزش جنسی است. این نوع احسان، در احکام کیفری مانند مجازات زنا و قذف تأثیرگذار است و موضوع اصلی پژوهش حاضر را تشکیل می‌دهد. احسان فرج، خود به دو نوع تقسیم می‌شود: احسان دائم (ناشی از ازدواج دائم) و احسان موقت (ناشی از ازدواج موقت) که در مذهب امامیه مورد پذیرش است.

۲. احسان مال: به معنای برخورداری از مال و توانایی اداره آن است. این نوع احسان، در احکام مالی مانند وجوب زکات و حدود سرقت تأثیرگذار است و به دلیل تفاوت در ماهیت و آثار، خارج از محدوده این پژوهش قرار دارد.

در روایتی از پیامبر اکرم (ص) آمده است: «إِلْحِصَانُ إِيْحَصَانَانِ: إِيْحَصَانُ الْفَرْجِ وَ إِيْحَصَانُ الْمَالِ؛ إِيْحَصَانُ الْفَرْجِ بِالْعَفَافِ وَ النَّكَاحِ، وَ إِيْحَصَانُ الْمَالِ بِالْأَدَاءِ وَ الشُّكْرِ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۸، ص ۹۶). این روایت نشان می‌دهد که احسان به دو نوع تقسیم می‌شود: احسان فرج (که با عفت و ازدواج تحقق می‌یابد) و احسان مال (که با پرداخت حقوق مالی و شکرگزاری تحقق می‌یابد). آنچه در فقه جزایی محل بحث و گفت‌وگو است، عمدتاً احسان فرج می‌باشد.

۳-۳. مبانی قرآنی و روایی احسان

مبانی قاعده احسان در قرآن و سنت به خوبی تبیین شده است. در قرآن کریم، آیات متعددی به احسان اشاره دارند که از جمله مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱. سوره نساء، آیه ۲۵: «وَمَنْ لَّمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلاً أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَّا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ مِنْ فُتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ...»

در این آیه، واژه «محصنات» به زنان آزاد و باایمان اشاره دارد و نشان می‌دهد که احسان با آزادی و ایمان گره خورده است.

۲. سوره نور، آیه ۴: «وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِأَرْبَعَةِ شُهَدَاءَ فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانِينَ جَلْدَةً...» این آیه به مجازات قذف محصنه‌ها (زنان پاکدامن و متأهل) اشاره دارد و نشان می‌دهد که احسان نقش مستقیمی در تعیین مجازات دارد.

۳. سوره نور، آیه ۶: «وَالَّذِينَ يَرْمُونَ أَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَاءُ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ أَحَدِهِمْ أَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ...»

این آیه به لعان (نفی فرزند) و نقش احسان در آن اشاره دارد و نشان می‌دهد که احسان در دعاوی خانوادگی نیز تأثیرگذار است.

در روایات نیز به صراحت به قاعده احسان و آثار آن اشاره شده است. برای نمونه، در روایات متعددی از ائمه اطهار (ع) درباره مجازات محصن (شخص متأهل مرتکب زنا) به سنگ‌باران (رجم) اشاره شده است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۸، ص ۹۸؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۵).

همچنین در روایات اهل سنت، از جمله در صحیح بخاری و مسلم، به تفصیل درباره مجازات زنا محصن و شرایط آن بحث شده است (بخاری، ۱۴۲۲، ج ۸، ص ۲۳؛ مسلم، ۱۴۲۰، ج ۳، ص ۱۳۱). این روایات، مبانی اصلی قاعده احسان را در تمامی مذاهب اسلامی تشکیل می‌دهند.

۳-۴. مبانی اصولی قاعده احسان

بررسی مبانی اصولی قاعده احسان نشان می‌دهد که این قاعده بر چند اصل اساسی استوار است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰؛

Baba & Samara, ۲۰۲۳, p. ۱۰:

اصل اول: اصل تشدید مجازات به سبب امنیت و قدرت اجتماعی

شخص محصن به دلیل برخورداری از حمایت خانواده و جامعه، دارای مسئولیت بیشتری در قبال رفتار خود است و به همین دلیل، ارتکاب جرم از سوی او، نشان‌دهنده نقض جدی‌تر نظم اجتماعی تلقی می‌شود. این اصل در فقه تمامی مذاهب مورد پذیرش قرار گرفته است.

اصل دوم: اصل تناسب جرم و مجازات

ارتکاب جرم توسط شخصی که از امنیت جنسی و خانوادگی برخوردار است، به دلیل درهم‌شکستن حریم امنیت، مستحق مجازات سنگین‌تر است. این اصل، مبتنی بر قاعده فقهی «التعزیر بما یراه الحاکم» و نیز اصل تناسب در حقوق کیفری مدرن است.

اصل سوم: اصل بازدارندگی

تشدید مجازات برای محصنان، به عنوان یک عامل بازدارنده برای افرادی عمل می‌کند که از امنیت خانوادگی برخوردارند و احتمال ارتکاب جرم در آن‌ها کمتر است، اما در صورت ارتکاب، باید پاسخ سنگین‌تری دریافت کنند. این اصل، با اهداف مجازات در نظام‌های حقوقی معاصر نیز همخوانی دارد (Khan, ۲۰۲۱, p. ۵۸۰).

اصل چهارم: اصل حفظ نظام خانواده

قاعده احسان، به نوعی به حفظ نظام خانواده کمک می‌کند، زیرا با تشدید مجازات برای متأهلان، هشدار جدی برای افرادی است که از امنیت خانواده برخوردارند اما آن را نقض می‌کنند. این اصل، با اهداف کلان شریعت در حفظ نسل و کیان خانواده هماهنگ است.

۴. دیدگاه مذاهب خمس به قاعده احسان

در این بخش، دیدگاه هر یک از مذاهب خمس (امامیه، حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی) درباره قاعده احسان به تفکیک مورد بررسی قرار می‌گیرد. برای هر مذهب، مبانی نظری، تعریف و شرایط، آثار فقهی و اختلافات درون‌مذهبی تبیین می‌شود.

۴-۱. مذهب امامیه

۴-۱-۱. مبانی نظری

فقه‌های امامیه، قاعده احسان را بر اساس آیات قرآن (به ویژه آیات ۴ و ۶ سوره نور و آیه ۲۵ سوره نساء)، روایات متواتر از ائمه اطهار (ع) و اجماع فقها پذیرفته‌اند. در فقه امامیه، احسان به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی، به ویژه زنا و قذف، مورد تأکید قرار گرفته است (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۱۵؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۴۶). مبنای اصلی این قاعده در فقه امامیه، روایات متعددی است که از ائمه اطهار (ع) درباره مجازات سنگ‌باران برای محصن نقل شده است (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۸، ص ۹۸). این روایات به حدی فراوان و معتبر هستند که فقه‌های امامیه آن‌ها را در زمره روایات متواتر یا مستفیض به شمار آورده‌اند. در پژوهش‌های معاصر نیز تأکید شده است که فقه‌های امامیه، در مقایسه با فقه‌های اهل سنت، تعریف گسترده‌تری از احسان ارائه می‌دهند.

(Mohammed, ۲۰۲۳, p. ۸۵)

۴-۱-۲. تعریف و شرایط

فقه‌های امامیه احسان را به «تمکن از وطی در حال اختیار با همسر دائم یا موقت» تعریف کرده‌اند (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۱۵). این تعریف، از جامع‌ترین تعاریف در میان مذاهب خمس است زیرا هم ازدواج دائم و هم ازدواج موقت را در بر می‌گیرد. شرایط تحقق احسان در فقه امامیه عبارت است از (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۴۶؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۸؛ محمدیان، ۱۴۰۱، ص ۷۵):

۱. عقل و بلوغ: شخص باید عاقل و بالغ باشد. احسان برای کودکان، دیوانگان و افراد نابالغ تحقق نمی‌یابد.
۲. حریت: شخص باید آزاد باشد. بردگان و کنیزان، حتی اگر متأهل باشند، مشمول احسان نمی‌شوند.
۳. اسلام: شخص باید مسلمان باشد. احسان برای غیرمسلمانان، حتی اگر در کشور اسلامی زندگی کنند، تحقق نمی‌یابد.
۴. تمکن از وطی: شخص باید توانایی آمیزش جنسی با همسر خود را داشته باشد. شخص ناتوان از آمیزش (مثلاً به دلیل بیماری یا ناتوانی جسمی) محسن محسوب نمی‌شود.
۵. اختیار: شخص باید در حال اختیار باشد (مجبور نباشد). شخص مجبور به ازدواج یا فردی که به اجبار از همسر خود دور مانده، محسن محسوب نمی‌شود.

۶. دسترسی به همسر: شخص باید به همسر خود دسترسی داشته باشد و موانعی مانند مسافرت طولانی، حبس یا غیبت، مانع از تحقق احسان است.

نکته مهم در فقه امامیه، پذیرش ازدواج موقت به عنوان یکی از مصادیق احسان است. به دلیل اینکه ازدواج موقت در فقه امامیه مشروعیت دارد، فقه‌های امامیه معتقدند که شخصی که با ازدواج موقت از همسر برخوردار است و توانایی آمیزش با او را دارد، مشمول احسان می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۴۶؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۱۵). با این حال، در مورد اینکه صرف عقد موقت برای تحقق احسان کافی است یا نیاز به دخول دارد، بین فقه‌های امامیه اختلاف نظر وجود دارد که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

۳-۱-۴. آثار احسان

در فقه امامیه، احسان آثار متعددی دارد که از جمله مهم‌ترین آنها عبارت است از (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۲۰؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۵۰):

۱. تشدید مجازات زنا: مجازات زنا محسن، سنگ‌باران (رجم) است، در حالی که مجازات زنا محسن، صد تازیانه است. این تشدید مجازات، نشان‌دهنده اهمیت ویژه احسان در نظام کیفری اسلام است. در قانون مجازات اسلامی ایران، این حکم در ماده ۲۲۶ به رسمیت شناخته شده است (قانون مجازات اسلامی، ۱۳۹۲، ماده ۲۲۶).
۲. تشدید مجازات قذف: قذف محسنه (تهمت زنا به زن متأهل و پاکدامن) موجب حد قذف (۸۰ تازیانه) است و در مقایسه با قذف غیرمحسنه، از شدت و اهمیت بیشتری برخوردار است.
۳. نقش در لعان: در مواردی که شخص به همسر خود تهمت زنا بزند، احسان نقش تعیین‌کننده‌ای در اثبات یا نفی اتهام دارد. اگر شخص محسن باشد و همسرش را متهم به زنا کند، می‌تواند با لعان (چهار بار سوگند) خود را از مجازات قذف نجات دهد.

۴-۱-۴. اختلافات درون مذهبی

با وجود پذیرش کلی قاعده احسان در فقه امامیه، در برخی جزئیات اختلاف نظر وجود دارد:

۱. ازدواج موقت و شرط دخول: برخی فقه‌های امامیه (مانند شیخ طوسی) بر این باورند که ازدواج موقت، به شرط دخول، موجب احسان می‌شود، در حالی که برخی دیگر (مانند محقق حلی و علامه حلی) معتقدند صرف عقد موقت، حتی بدون دخول، نیز موجب

احسان است (خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۴۷). این اختلاف، ریشه در تفاوت برداشت از مفهوم «تمکن از وطنی» دارد.

۲. تأثیر طلاق بر احسان: در مورد تأثیر طلاق بر احسان نیز اختلاف نظر وجود دارد. برخی فقهای امامیه معتقدند که طلاق، احسان را ساقط می‌کند، در حالی که برخی دیگر معتقدند که طلاق، احسان را ساقط نمی‌کند، مگر اینکه زن به عقد دیگری درآید (حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲۸، ص ۱۰۰؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۰). این اختلاف، به تفاوت در تفسیر مفهوم «دسترسی به همسر» بازمی‌گردد.

۳. تأثیر بیماری و مسافرت: در مورد تأثیر بیماری و مسافرت بر احسان نیز اختلاف نظر وجود دارد. برخی فقها معتقدند که بیماری طولانی‌مدت یا مسافرت دور، احسان را ساقط می‌کند، در حالی که برخی دیگر معتقدند که این موارد، احسان را ساقط نمی‌کنند (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۵۲؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۱).

۴-۲. مذهب حنفی

۴-۲-۱. مبانی نظری

فقهای حنفی نیز قاعده احسان را به عنوان یکی از قواعد مسلم فقهی پذیرفته‌اند. مبنای این قاعده در فقه حنفی، آیات قرآن، روایات نبوی و اجماع فقهاست (سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۰۰). ابوحنیفه و شاگردانش (ابویوسف و محمد بن حسن شیبانی)، احسان را به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی به کار گرفته‌اند. در فقه حنفی، تأکید بیشتری بر جنبه‌های عینی و ملموس احسان مانند «برخورداری از همسر» و «توانایی بر آمیزش» شده است. پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد که فقه حنفی، در مقایسه با سایر مذاهب اهل سنت، رویکردی معتدل‌تر به قاعده احسان دارد (حسینی، ۱۳۹۹، ص ۱۲۵).

۴-۲-۲. تعریف و شرایط

فقهای حنفی احسان را به «برخورداری از همسر و توانایی بر آمیزش» تعریف کرده‌اند (سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۰۰). شرایط تحقق احسان در فقه حنفی عبارت است از (سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۰۵-۲۰۰؛ جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۵-۲۳۰):

۱. عقل و بلوغ: شخص باید عاقل و بالغ باشد.
۲. حریت: شخص باید آزاد باشد.
۳. اسلام: شخص باید مسلمان باشد.
۴. داشتن همسر: شخص باید دارای همسر باشد (چه دائم و چه موقت، اما با توجه به عدم مشروعیت ازدواج موقت در مذهب حنفی، عملاً منظور همسر دائم است).
۵. توانایی بر آمیزش: شخص باید توانایی آمیزش جنسی با همسر خود را داشته باشد.
۶. دسترسی به همسر: شخص باید به همسر خود دسترسی داشته باشد.

نکته مهم در فقه حنفی، عدم پذیرش ازدواج موقت به عنوان یکی از مصادیق احسان است. از آنجا که ازدواج موقت در مذهب حنفی مشروعیت ندارد، فقهای حنفی معتقدند که شخصی که صرفاً با ازدواج موقت از همسر برخوردار است، مشمول احسان نمی‌شود (سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۰۵). این تفاوت بنیادین با فقه امامیه، یکی از مهم‌ترین نقاط افتراق میان دو گروه مذاهب به شمار می‌رود. در پژوهش‌های معاصر نیز تأکید شده است که عدم پذیرش ازدواج موقت در مذاهب اهل سنت، یکی از مهم‌ترین موانع هماهنگی قوانین کیفری در کشورهای اسلامی است (کریمی و نوروزی، ۱۴۰۰، ص ۹۵).

۴-۲-۳. آثار احسان

در فقه حنفی، احسان نیز آثار متعددی دارد که از جمله مهم‌ترین آنها عبارت است از (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۵؛ سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۱۰):

۱. تشدید مجازات زنا: مجازات زنا محصن، سنگ‌باران است. در مذهب حنفی، برای تحقق سنگ‌باران، شرایط سخت‌گیرانه‌تری نسبت به برخی مذاهب دیگر در نظر گرفته شده است.

۲. تشدید مجازات قذف: قذف محصنه موجب حد قذف (۸۰ تازیانه) است.

۴-۲-۴. اختلافات درون مذهبی

در فقه حنفی، در مورد برخی جزئیات مانند تأثیر طلاق و بیماری بر احسان، اختلاف نظر وجود دارد (سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۱۰-۲۱۵):

۱. تأثیر طلاق بر احسان: برخی فقهای حنفی (مانند ابوحنیفه) معتقدند که طلاق، احسان را ساقط می‌کند، در حالی که برخی دیگر (مانند ابویوسف) معتقدند که طلاق، احسان را ساقط نمی‌کند، مگر اینکه طلاق به صورت باین (غیرقابل رجوع) باشد. این اختلاف، ریشه در تفاوت در تفسیر مفهوم «برخورداری از همسر» دارد.

۲. تأثیر بیماری بر احسان: در مورد تأثیر بیماری بر احسان، برخی فقهای حنفی معتقدند که بیماری، احسان را ساقط نمی‌کند، در حالی که برخی دیگر معتقدند که بیماری طولانی مدت و درمان‌ناپذیر، احسان را ساقط می‌کند.

۴-۳. مذهب مالکی

۴-۳-۱. مبانی نظری

فقهای مالکی نیز قاعده احسان را پذیرفته‌اند و آن را به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی به کار گرفته‌اند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۰). مبانی این قاعده در فقه مالکی، علاوه بر آیات قرآن و سنت نبوی، بر عمل اهل مدینه نیز استوار است که در روش استنباط مالکی، نقشی اساسی دارد. مالک بن انس در کتاب «الموطأ» به تفصیل به قاعده احسان پرداخته و بر اهمیت آن در تشدید مجازات تأکید کرده است. پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد که مذهب مالکی، در مقایسه با سایر مذاهب اهل سنت، رویکردی میانه به قاعده احسان دارد (حسینی، ۱۳۹۹، ص ۱۲۸).

۴-۳-۲. تعریف و شرایط

فقهای مالکی، احسان را به «برخورداری از همسر و توانایی بر آمیزش در حال اختیار» تعریف کرده‌اند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۰). شرایط تحقق احسان در فقه مالکی عبارت است از (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۰-۲۳۲):

۱. عقل و بلوغ

۲. حریت

۳. اسلام

۴. داشتن همسر (دائم) - تأکید بر همسر دائم

۵. توانایی بر آمیزش

۶. اختیار

نکته مهم در فقه مالکی، تأکید بر «همسر دائم» به عنوان شرط احصان است. فقهای مالکی، مانند فقهای حنفی، ازدواج موقت را موجب احصان نمی‌دانند، چراکه ازدواج موقت در مذهب مالکی نیز مشروعیت ندارد (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۲). همچنین در فقه مالکی، شرط «اختیار» از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و شخص مجبور، حتی اگر همسر داشته باشد، محصن محسوب نمی‌شود.

۳-۳-۴. آثار احصان

در فقه مالکی، احصان نیز آثار متعددی دارد که از جمله مهم‌ترین آنها عبارت است از (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۴-۲۳۲):

۱. تشدید مجازات زنا: مجازات زنا محصن، سنگ‌باران است. در مذهب مالکی، اجرای سنگ‌باران با شرایط خاصی همراه است، از جمله اینکه محکوم‌علیه باید در مکان عمومی و در حضور جمعی از مسلمانان اعدام شود.

۲. تشدید مجازات قذف: قذف محصنه موجب حد قذف (۸۰ تازیانه) است.

۴-۳-۴. اختلافات درون مذهبی

در فقه مالکی، اختلافات درون مذهبی نسبت به مذاهب دیگر کمتر است، اما در برخی موارد مانند تأثیر طلاق و مسافرت بر احصان، اختلاف نظر وجود دارد (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۵۰):

۱. تأثیر طلاق بر احصان: در مذهب مالکی، طلاق به طور کلی احصان را ساقط می‌کند، اما اگر مرد پس از طلاق، با زن دیگری ازدواج کند، احصان مجدداً تحقق می‌یابد.

۲. تأثیر مسافرت بر احصان: در مذهب مالکی، مسافرت طولانی مدت که باعث عدم دسترسی به همسر شود، احصان را ساقط می‌کند.

۴-۴. مذهب شافعی

۱-۴-۴. مبانی نظری

فقهای شافعی نیز قاعده احصان را پذیرفته‌اند، هرچند که تعریف و شرایط آن در این مذهب تا حدودی با مذاهب دیگر متفاوت است (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۸). شافعی در کتاب «الأم»، به صراحت به قاعده احصان و آثار آن اشاره کرده است. مبانی این قاعده در فقه شافعی، علاوه بر قرآن و سنت، بر قیاس و استدلال عقلی نیز استوار است که در روش استنباط شافعی نقش مهمی دارد. پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد که مذهب شافعی، از میان مذاهب اهل سنت، محدودترین تعریف را از احصان ارائه می‌دهد (حسینی، ۱۳۹۹، ص ۱۲۹).

۲-۴-۴. تعریف و شرایط

فقهای شافعی، احصان را به «برخورداری از همسر دائم و توانایی بر آمیزش» تعریف کرده‌اند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۸). شرایط تحقق احصان در فقه شافعی عبارت است از (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۰-۲۳۸):

۱. عقل و بلوغ

۲. حریت

۳. اسلام

۴. داشتن همسر دائم

۵. توانایی بر آمیزش

۶. اختیار

۷. دسترسی به همسر

نکته مهم در فقه شافعی، تأکید ویژه بر «همسر دائم» به عنوان شرط اساسی احسان است. فقهای شافعی، ازدواج موقت را به دلیل عدم مشروعیت در این مذهب، موجب احسان نمی‌دانند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۰). همچنین در فقه شافعی، شرط «دسترسی به همسر» از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و اگر شخص به دلیل مسافرت یا حبس به همسر خود دسترسی نداشته باشد، محسن محسوب نمی‌شود.

۳-۴-۴. آثار احسان

در فقه شافعی، احسان نیز آثار متعددی دارد که از جمله مهم‌ترین آنها عبارت است از (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۲-۲۴۰):

۱. تشدید مجازات زنا: مجازات زنا محسن، سنگ‌باران است. در مذهب شافعی، اجرای سنگ‌باران با تشریفات خاصی همراه است که اثبات جرم را دشوار می‌سازد.
۲. تشدید مجازات قذف: قذف محسنه موجب حد قذف (۸۰ تازیانه) است.

۴-۴-۴. اختلافات درون مذهبی

در فقه شافعی، اختلافات درون مذهبی نسبتاً محدود است، اما در برخی موارد مانند تأثیر بیماری و طلاق بر احسان، اختلاف نظر وجود دارد (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۵۰):

۱. تأثیر طلاق بر احسان: در مذهب شافعی، طلاق، احسان را ساقط می‌کند، مگر اینکه مرد پس از طلاق با زن دیگری ازدواج کند.
۲. تأثیر بیماری بر احسان: در مذهب شافعی، بیماری که باعث ناتوانی از آمیزش شود، احسان را ساقط می‌کند.

۵-۴. مذهب حنبلی

۱-۵-۴. مبانی نظری

فقهای حنبلی نیز قاعده احسان را پذیرفته‌اند و آن را به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی به کار گرفته‌اند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۵). احمد بن حنبل، بنیان‌گذار مذهب حنبلی، در مسائل متعددی به قاعده احسان استناد کرده است. مبانی این قاعده در فقه حنبلی، علاوه بر قرآن و سنت، بر حدیث و آثار صحابه نیز استوار است که در روش استنباط حنبلی نقش مهمی دارد. پژوهش‌های معاصر نشان می‌دهد که مذهب حنبلی، رویکردی مشابه با مذهب مالکی به قاعده احسان دارد (حسینی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۰).

۲-۵-۴. تعریف و شرایط

فقهای حنبلی، احسان را به «برخورداری از همسر و توانایی بر آمیزش» تعریف کرده‌اند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۵). شرایط تحقق احسان در فقه حنبلی عبارت است از (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۷-۲۴۵):

۱. عقل و بلوغ

۲. حریت

۳. اسلام

۴. داشتن همسر (دائم)

۵. توانایی بر آمیزش

۶. اختیار

۷. دسترسی به همسر

نکته مهم در فقه حنبلی، مانند سایر مذاهب اهل سنت، عدم پذیرش ازدواج موقت به عنوان یکی از مصادیق احسان است (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۷). همچنین در فقه حنبلی، بر «دسترسى به همسر» تأکید بیشتری شده است و اگر شخص به دلیل مسافرت یا حبس به همسر خود دسترسی نداشته باشد، محصن محسوب نمی‌شود.

۳-۴-۵. آثار احسان

در فقه حنبلی، احسان نیز آثار متعددی دارد که از جمله مهم‌ترین آنها عبارت است از (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۴۸-۲۴۷):

۱. تشدید مجازات زنا: مجازات زناى محصن، سنگ‌باران است.

۲. تشدید مجازات قذف: قذف محصنه موجب حد قذف (۸۰ تازیانه) است.

۴-۵-۴. اختلافات درون مذهبی

در فقه حنبلی، اختلافات درون مذهبی نسبتاً محدود است، اما در برخی موارد مانند تأثیر طلاق و مسافرت بر احسان، اختلاف نظر وجود دارد (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۵۰):

۱. تأثیر طلاق بر احسان: در مذهب حنبلی، طلاق به طور کلی احسان را ساقط می‌کند، اما اگر مرد پس از طلاق با زن دیگری ازدواج کند، احسان مجدداً تحقق می‌یابد.

۲. تأثیر مسافرت بر احسان: در مذهب حنبلی، مسافرت طولانی مدت که باعث عدم دسترسی به همسر شود، احسان را ساقط می‌کند.

۵. تحلیل تطبیقی و نقاط اشتراک و افتراق

پس از بررسی تفصیلی دیدگاه هر یک از مذاهب خمس، در این بخش به تحلیل تطبیقی نقاط اشتراک و افتراق آنها پرداخته می‌شود. این تحلیل، علاوه بر روشن‌سازی وجوه تشابه و تمایز، می‌تواند به درک بهتر مبانی فقهی و ارائه راهکارهای عملی در نظام‌های حقوقی معاصر کمک کند.

۵-۱. جدول تحلیل تطبیقی مذاهب خمس

شاخص مقایسه	مذهب امامیه	مذهب حنفی	مذهب مالکی	مذهب شافعی	مذهب حنبلی
تعریف احسان	تمکن از وطی با همسر دائم یا موقت	برخورداری از همسر و توانایی بر آمیزش	برخورداری از همسر و توانایی بر آمیزش در حال اختیار	برخورداری از همسر دائم و توانایی بر آمیزش	برخورداری از همسر و توانایی بر آمیزش
شرط عقل و بلوغ	✓	✓	✓	✓	✓

✓	✓	✓	✓	✓	شرط حریت
✓	✓	✓	✓	✓	شرط اسلام
فقط دائم	فقط دائم	فقط دائم	دائم یا موقت (عملاً دائم)	دائم یا موقت	شرط همسر
✓	✓	✓	✓	✓ (تمکن از وطنی)	شرط توانایی بر آمیزش
✓	✓	✓	✓	✓	شرط اختیار
✓	✓	✓	✓	✓	شرط دسترسی به همسر
X	X	X	X	✓ (مشروط به تمکن)	پذیرش ازدواج موقت
سنگ‌باران	سنگ‌باران	سنگ‌باران	سنگ‌باران	سنگ‌باران	مجازات زنا یا محصن
حد قذف (۸۰ تازیانه)	حد قذف (۸۰ تازیانه)	حد قذف (۸۰ تازیانه)	حد قذف (۸۰ تازیانه)	حد قذف (۸۰ تازیانه)	مجازات قذف محصنه
ساقط می‌کند (مگر با ازدواج مجدد)	ساقط می‌کند (مگر با ازدواج مجدد)	ساقط می‌کند	اختلاف نظر	اختلاف نظر	تأثیر طلاق بر احسان
اختلاف نظر	ساقط می‌کند	اختلاف نظر	اختلاف نظر	اختلاف نظر	تأثیر بیماری بر احسان
ساقط می‌کند	اختلاف نظر	ساقط می‌کند	اختلاف نظر	اختلاف نظر	تأثیر مسافرت بر احسان

۲-۵. نقاط اشتراک

بر اساس بررسی‌های انجام‌شده، نقاط اشتراک مذاهب خمس در مورد قاعده احسان را می‌توان به شرح زیر خلاصه کرد:

۱. پذیرش اصل قاعده احسان: تمامی مذاهب خمس، قاعده احسان را به عنوان یک قاعده مسلم فقهی پذیرفته‌اند و بر لزوم آن در تشدید مجازات جرایم حدی تأکید دارند (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۰). این اتفاق نظر، نشان‌دهنده ریشه‌دار بودن این قاعده در منابع اصلی اسلامی و خاستگاه قرآنی و روایی آن است. هیچ یک از مذاهب خمس، اصل قاعده احسان را رد نکرده و همگی آن را به عنوان یکی از اصول مسلم فقهی پذیرفته‌اند.

۲. تأثیر احسان بر مجازات زنا: تمامی مذاهب خمس بر این باورند که احسان، مجازات زنا را از تازیانه به سنگ‌باران تشدید می‌کند (طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۲۰؛ سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۰۰). این تشدید مجازات، از ویژگی‌های بارز قاعده احسان است و در تمامی مذاهب مورد وفاق قرار دارد. تفاوت‌ها تنها در شرایط تحقق سنگ‌باران و تشریفات اثبات آن است، نه در اصل تشدید.

۳. تأثیر احسان بر مجازات قذف: تمامی مذاهب خمس بر این باورند که قذف محصنه، موجب حد قذف (۸۰ تازیانه) است (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۵۰). این حکم نیز از جمله مسلمات فقهی است که در تمامی مذاهب مورد وفاق قرار دارد.

۴. شرایط اصلی احسان: تمامی مذاهب خمس به شرایط اصلی احسان، یعنی عقل، بلوغ، حریت، اسلام و توانایی بر آمیزش، اتفاق نظر دارند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۰). این شرایط، به عنوان شرایط اساسی احسان، در تمامی مذاهب پذیرفته شده است. تفاوت‌ها عمدتاً در شرط «داشتن همسر» و نوع آن (دائم یا موقت) و همچنین شرط «اختیار» و «دسترسی به همسر» است.

۵. عدم پذیرش ازدواج موقت در مذاهب اهل سنت: تمامی مذاهب اهل سنت (حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی) ازدواج موقت را موجب احسان نمی‌دانند، چراکه ازدواج موقت در این مذاهب مشروعیت ندارد (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۳۲). این مسئله، از جمله مهم‌ترین نقاط اشتراک مذاهب اهل سنت در مقابل فقه امامیه به شمار می‌رود.

۶. آثار کیفری مشابه: در تمامی مذاهب خمس، احسان دارای دو اثر کیفری اصلی است: تشدید مجازات زنا به سنگ‌باران و تشدید مجازات قذف به حد قذف. این دو اثر، در تمامی مذاهب به رسمیت شناخته شده است.

۳-۵. نقاط افتراق

نقاط افتراق مذاهب خمس در مورد قاعده احسان عبارتند از:

۱. پذیرش ازدواج موقت در فقه امامیه: مهم‌ترین نقطه افتراق، پذیرش ازدواج موقت به عنوان یکی از مصادیق احسان در فقه امامیه است. در حالی که مذاهب اهل سنت، ازدواج موقت را موجب احسان نمی‌دانند، فقهای امامیه بر این باورند که ازدواج موقت نیز می‌تواند موجب احسان شود (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۱۵، ص ۴۶؛ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص ۱۵). این اختلاف، ریشه در تفاوت مبانی فقهی در مورد مشروعیت ازدواج موقت دارد. فقه امامیه با استناد به آیه ۲۴ سوره نساء و روایات متعدد، ازدواج موقت را مشروع می‌داند، در حالی که مذاهب اهل سنت، آن را به دلایل مختلف، از جمله نسخ توسط پیامبر (ص)، نامشروع می‌دانند.
۲. تعریف احسان: در تعریف احسان نیز اختلافاتی وجود دارد. فقهای امامیه، تعریف جامع‌تری ارائه می‌دهند که هم ازدواج دائم و هم ازدواج موقت را در بر می‌گیرد. فقهای شافعی، تعریف محدودتری ارائه می‌دهند که صرفاً بر ازدواج دائم تأکید دارد. فقهای حنفی، مالکی و حنبلی نیز تعاریف مشابهی دارند که عمدتاً بر «برخورداری از همسر» تأکید دارد، اما در جزئیات با یکدیگر تفاوت دارند.
۳. تأثیر طلاق بر احسان: در مورد تأثیر طلاق بر احسان، میان مذاهب اختلاف نظر وجود دارد. برخی مذاهب (مانند مالکی و حنبلی) معتقدند که طلاق، احسان را ساقط می‌کند، در حالی که برخی دیگر (مانند حنفی و شافعی) معتقدند که طلاق، احسان را ساقط نمی‌کند، مگر اینکه طلاق به صورت باین (غیرقابل رجوع) باشد (جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۵۰؛ سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۱۰). در فقه امامیه نیز در این مورد اختلاف نظر وجود دارد و برخی فقها طلاق را موجب سقوط احسان می‌دانند و برخی دیگر آن را مؤثر نمی‌دانند.
۴. تأثیر بیماری بر احسان: در مورد تأثیر بیماری بر احسان نیز اختلاف نظر وجود دارد. برخی مذاهب (مانند شافعی) معتقدند که بیماری، احسان را ساقط می‌کند، در حالی که برخی دیگر (مانند حنفی و مالکی) معتقدند که بیماری، احسان را ساقط نمی‌کند، مگر اینکه بیماری باعث ناتوانی دائمی از آمیزش شود (سرخسی، ۱۹۹۳، ج ۳، ص ۲۱۵؛ جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۵۰). در فقه امامیه نیز در این مورد اختلاف نظر وجود دارد.
۵. تأثیر مسافرت بر احسان: در مورد تأثیر مسافرت بر احسان نیز اختلاف نظر وجود دارد. برخی مذاهب (مانند مالکی و حنبلی) معتقدند که مسافرت طولانی‌مدت، احسان را ساقط می‌کند، در حالی که برخی دیگر (مانند حنفی و شافعی) معتقدند که مسافرت،

احسان را ساقط نمی‌کند، مگر اینکه به عدم دسترسی دائمی به همسر منجر شود (خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۰؛ جزیری، ۲۰۰۳، ج ۵، ص ۲۵۰).

۴-۵. تحلیل مبانی اختلافات

بررسی مبانی اختلافات میان مذاهب خمس در مورد قاعده احسان نشان می‌دهد که این اختلافات عمدتاً ریشه در عوامل زیر دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵؛ حسینی، ۱۳۹۹، ص ۱۳۰؛ ۱۲: p. ۲۰۲۳, Baba & Samara).

۱. تفاوت در مبانی اصولی: هر یک از مذاهب خمس، اصول خاص خود را در استنباط احکام دارند. به عنوان مثال، مذهب حنفی بر قیاس و استحسان تأکید بیشتری دارد، مذهب مالکی بر عمل اهل مدینه تکیه دارد، مذهب شافعی بر قیاس و استدلال عقلی تأکید دارد، مذهب حنبلی بر حدیث و آثار صحابه تأکید دارد و مذهب امامیه بر عقل و اجماع تأکید دارد. این تفاوت‌های روش‌شناختی، به طور مستقیم بر نحوه تفسیر و تعریف قاعده احسان تأثیر گذاشته است.

۲. تفاوت در مبانی قرآنی و روایی: هر یک از مذاهب، به مجموعه خاصی از آیات و روایات برای استنباط احکام خود استناد می‌کنند. به عنوان مثال، فقه امامیه با استناد به آیه ۲۴ سوره نساء و روایات متعدد، ازدواج موقت را مشروع می‌داند، در حالی که مذاهب اهل سنت، به دلایل مختلف از جمله نسخ، ازدواج موقت را نامشروع می‌دانند. این تفاوت در مبانی نقلی، تأثیر مستقیمی بر پذیرش یا عدم پذیرش ازدواج موقت به عنوان یکی از مصادیق احسان داشته است.

۳. تفاوت در بافت اجتماعی و فرهنگی: مذاهب فقهی در بسترهای اجتماعی و فرهنگی متفاوتی شکل گرفته‌اند و این تفاوت‌ها بر نحوه تفسیر و تعریف مفاهیم فقهی تأثیر گذاشته است. به عنوان مثال، مذهب مالکی در مدینه شکل گرفت که مرکز سنت نبوی بود و به همین دلیل، بر عمل اهل مدینه تأکید بیشتری دارد. مذهب حنفی در کوفه شکل گرفت که مرکز عقل‌گرایی و قیاس بود و به همین دلیل، بر استدلال عقلی تأکید بیشتری دارد.

۶. کاربرد قاعده احسان در نظام‌های حقوقی معاصر

در این بخش، کاربرد قاعده احسان در نظام‌های حقوقی معاصر، به ویژه در نظام حقوقی ایران و برخی کشورهای اسلامی دیگر، مورد بررسی قرار می‌گیرد. همچنین چالش‌های اجرایی این قاعده و راهکارهای برون‌رفت از آن‌ها ارائه می‌شود.

۱-۶. قاعده احسان در نظام حقوقی ایران

در نظام حقوقی ایران، قاعده احسان به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی، به ویژه زنا، به رسمیت شناخته شده است. قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، در ماده ۲۲۵ به تعریف احسان در مسئله زنا پرداخته است. بر اساس این ماده، احسان به معنای «داشتن همسر دائم و توانایی بر آمیزش جنسی» تعریف شده است (قانون مجازات اسلامی، ۱۳۹۲، ماده ۲۲۵). همچنین ماده ۲۲۶ قانون مجازات اسلامی به مجازات زنا محض (سنگ‌باران) اشاره دارد (قانون مجازات اسلامی، ۱۳۹۲، ماده ۲۲۶).

با این حال، قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ در تعریف احسان، رویکردی متفاوت از فقه مشهور امامیه اتخاذ کرده است. در حالی که فقهای امامیه، ازدواج موقت را نیز موجب احسان می‌دانند، قانون مجازات اسلامی صرفاً به «همسر دائم» اشاره کرده است. این تفاوت، نشان‌دهنده رویکرد سیاست‌گذار کیفری در جهت تحدید دامنه قاعده احسان و محدودسازی موارد تشدید مجازات است (محمدیان، ۱۴۰۱، ص ۷۸؛ کریمی و نوروزی، ۱۴۰۰، ص ۹۵). برخی پژوهش‌های معاصر نیز بر این نکته تأکید دارند که قانونگذار ایران، تحت

تأثیر ملاحظات حقوق بشری و بین‌المللی، دامنه قاعده احسان را محدودتر از فقه مشهور امامیه در نظر گرفته است (تاجری موذنی، ۱۴۰۴، ص ۱۰).

با این حال، اجرای مجازات سنگ‌باران در نظام حقوقی ایران با چالش‌هایی مواجه است. از یک سو، ابهامات موجود در تعریف احسان و شرایط آن، اجرای این حکم را با دشواری مواجه کرده است. از سوی دیگر، نگرانی‌های حقوق بشری و بین‌المللی، اجرای این مجازات را با محدودیت‌هایی مواجه کرده است. به همین دلیل، در عمل، مجازات سنگ‌باران در ایران کمتر اجرا می‌شود و به جای آن، مجازات‌های جایگزین مانند تازیانه یا حبس اعمال می‌شود (کریمی و نوروزی، ۱۴۰۰، ص ۹۸). آمارها نشان می‌دهد که در سال‌های اخیر، هیچ حکم سنگ‌بارانی در ایران به مرحله اجرا نرسیده است و در موارد نادری که دادگاه‌ها حکم به سنگ‌باران صادر کرده‌اند، این احکام در مرحله تجدیدنظر یا دیوان عالی کشور، به مجازات‌های جایگزین تبدیل شده‌اند (گزارش مرکز آمار قوه قضائیه، ۱۴۰۲، ص ۴۵).

۲-۶. قاعده احسان در نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی

در بسیاری از کشورهای اسلامی، قاعده احسان به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی به رسمیت شناخته شده است. با این حال، رویکرد کشورهای مختلف در این زمینه متفاوت است (Ali, ۲۰۲۰, p. ۹۰; Mohammed, ۲۰۲۳, p. ۵۸۰; Khan, ۲۰۲۱, p. ۵۵).

۱. عربستان سعودی: در عربستان، قاعده احسان به طور کامل به رسمیت شناخته شده است و مجازات سنگ‌باران برای زنان محصن اجرا می‌شود. با این حال، به دلیل نگرانی‌های بین‌المللی، اجرای این مجازات با محدودیت‌هایی مواجه است. در سال‌های اخیر، تعداد معدودی از احکام سنگ‌باران در عربستان به اجرا درآمده است.

۲. پاکستان: در پاکستان، قاعده احسان به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی به رسمیت شناخته شده است، اما اجرای مجازات سنگ‌باران به دلیل نگرانی‌های حقوق بشری و مخالفت‌های بین‌المللی، محدود شده است. در قانون مجازات اسلامی پاکستان (قانون حد)، سنگ‌باران به عنوان مجازات زنان محصن پیش‌بینی شده است، اما در عمل، این مجازات کمتر اجرا می‌شود.

۳. مصر: در مصر، قاعده احسان به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی به رسمیت شناخته شده است، اما اجرای مجازات سنگ‌باران به دلیل عدم امکان اثبات از طریق قضایی، عملاً متوقف شده است. دادگاه‌های مصر، به دلیل دشواری‌های اثباتی، به ندرت حکم به سنگ‌باران صادر می‌کنند و در موارد نادری که چنین حکمی صادر شود، در مراحل بالاتر، به مجازات‌های جایگزین تبدیل می‌شود (کریمی و نوروزی، ۱۴۰۰، ص ۹۵).

۴. مالزی: در مالزی، قاعده احسان به عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی به رسمیت شناخته شده است، اما اجرای مجازات سنگ‌باران به دلیل عدم امکان اثبات از طریق قضایی و همچنین تنوع جمعیتی (وجود غیرمسلمانان)، محدود شده است. در مالزی، مجازات سنگ‌باران صرفاً برای مسلمانان قابل اعمال است و به دلیل محدودیت‌های اثباتی، به ندرت اجرا می‌شود.

۳-۶. جدول تطبیقی کاربرد قاعده احسان در نظام‌های حقوقی معاصر

کشور	به رسمیت شناختن قاعده احسان	اجرای مجازات سنگ‌باران	محدودیت‌ها و چالش‌ها
ایران	✓ (ماده ۲۲۵ و ۲۲۶ ق.م.ا)	محدود (کمتر اجرا می‌شود)	ابهام در تعریف، نگرانی‌های حقوق بشری
عربستان سعودی	✓	✓ (اجرا می‌شود)	نگرانی‌های بین‌المللی
پاکستان	✓	محدود	نگرانی‌های حقوق بشری

مصر	✓	متوقف (عملاً اجرا نمی‌شود)	عدم امکان اثبات قضایی
مالزی	✓	محدود	عدم امکان اثبات قضایی

۴-۶. چالش‌ها و راهکارها

اجرای قاعده احسان در نظام‌های حقوقی معاصر با چالش‌های متعددی مواجه است که از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان به موارد زیر اشاره کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۹۱، ص ۱۲۵؛ خویی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۵۲؛ Khan, ۲۰۲۱, p. ۵۸۵).

چالش اول: ابهام در تعریف احسان

ابهامات موجود در تعریف احسان و شرایط آن، اجرای این قاعده را با دشواری مواجه کرده است. به عنوان مثال، در قانون مجازات اسلامی ایران، تعریف احسان با فقه مشهور امامیه تفاوت دارد و این امر، سردرگمی قضات را در پی داشته است. برای رفع این چالش، نیاز به تدوین تعریف روشن و جامعی از احسان در قوانین موضوعه وجود دارد. به ویژه اینکه شرایطی مانند «تمکن از وطی»، «اختیار» و «دسترسی به همسر» باید به طور دقیق تعریف شوند تا از تفسیرهای متفاوت و سلیقه‌ای جلوگیری شود. پژوهش‌های معاصر نیز بر ضرورت بازتعریف احسان در قانون مجازات اسلامی تأکید دارند (محمدیان، ۱۴۰۱، ص ۸۵؛ تاجری موذنی، ۱۴۰۴، ص ۱۲).

چالش دوم: چالش‌های اثباتی

اثبات جرم زنا و تحقق احسان، نیازمند ادله قوی و متقن است که در بسیاری از موارد، دستیابی به آنها دشوار است. اثبات زنا، به ویژه در مواردی که مستلزم سنگ‌باران باشد، نیازمند شهادت چهار مرد عادل است که خود زمینه‌ساز مشکلات عدیده‌ای در نظام قضایی است. برای رفع این چالش، نیاز به تدوین قوانین دقیق و شفاف در زمینه ادله اثبات وجود دارد. همچنین استفاده از ادله نوین مانند آزمایش‌های پزشکی و شواهد الکترونیک، می‌تواند به رفع این چالش کمک کند، هرچند که در نظام‌های حقوقی مبتنی بر شریعت، این ادله با محدودیت‌هایی مواجه هستند.

چالش سوم: نگرانی‌های حقوق بشری

اجرای مجازات سنگ‌باران با نگرانی‌های جدی حقوق بشری و بین‌المللی مواجه است که می‌تواند به انزوای بین‌المللی کشورهای اسلامی منجر شود. مجازات سنگ‌باران، به عنوان یکی از مصادیق مجازات‌های ظالمانه، غیرانسانی و تحقیرآمیز، توسط نهادهای بین‌المللی حقوق بشری به شدت مورد انتقاد قرار گرفته است. برای رفع این چالش، نیاز به بازنگری در مجازات‌های حدی و ارائه راهکارهای جایگزین وجود دارد. در این راستا، برخی کشورهای اسلامی (مانند مصر و پاکستان) عملاً اجرای سنگ‌باران را متوقف کرده‌اند و به مجازات‌های جایگزین مانند تازیانه و حبس روی آورده‌اند.

چالش چهارم: هماهنگی با حقوق موضوعه مدرن

قاعده احسان، به دلیل ماهیت فقهی و شرعی خود، هماهنگی کامل با حقوق موضوعه مدرن ندارد. به عنوان مثال، حقوق موضوعه مدرن بر اصولی مانند اصل قانونی بودن جرایم و مجازات‌ها، اصل برائت، اصل تساوی در برابر قانون و اصل تناسب جرم و مجازات تأکید دارد. قاعده احسان، با تشدید مجازات بر اساس وضعیت تأهل، ممکن است با اصل تساوی در برابر قانون در تعارض باشد. برای رفع این چالش، نیاز به ارائه راهکارهایی برای هماهنگ‌سازی این قاعده با اصول حقوقی مدرن وجود دارد. برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که رویکرد قانونگذار ایران در تحدید دامنه احسان، گامی در این جهت بوده است (محمدیان، ۱۴۰۱، ص ۸۸).

۷. نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی قاعده احسان در مذاهب خمسیه نشان می‌دهد که این قاعده، یکی از قواعد بنیادین فقه جزایی اسلام است که نقش تعیین‌کننده‌ای در تشدید مجازات برخی جرایم دارد. یافته‌های این پژوهش را می‌توان در قالب نکات زیر خلاصه کرد:

نخست آنکه، تمامی مذاهب خمسیه، قاعده احسان را به‌عنوان یک قاعده مسلم فقهی پذیرفته‌اند و بر لزوم آن در تشدید مجازات جرایم حدی تأکید دارند. با این حال، در تعریف احسان، شرایط تحقق و مصادیق آن اختلافاتی وجود دارد که عمدتاً به تفاوت در مبانی اصولی و روش‌های استنباط بازمی‌گردد. این اختلافات، نه تنها در سطح نظری، بلکه در عمل و در نظام‌های حقوقی معاصر نیز تأثیرگذار بوده است.

دوم آنکه، مهم‌ترین نقطه افتراق میان مذاهب، پذیرش ازدواج موقت به‌عنوان یکی از مصادیق احسان در فقه امامیه است. در حالی که مذاهب اهل سنت، ازدواج موقت را موجب احسان نمی‌دانند، فقهای امامیه بر این باورند که ازدواج موقت نیز می‌تواند موجب احسان شود. این اختلاف، ریشه در تفاوت مبانی فقهی در مورد مشروعیت ازدواج موقت دارد و به عنوان یکی از مهم‌ترین چالش‌های تطبیقی در حوزه فقه جزایی اسلام محسوب می‌شود. نکته جالب توجه این است که قانون مجازات اسلامی ایران، با وجود الهام از فقه امامیه، در تعریف احسان، رویکردی متفاوت از فقه مشهور امامیه اتخاذ کرده و صرفاً به «همسر دائم» اشاره کرده است که نشان‌دهنده رویکرد سیاست‌گذار کیفری در جهت تحدید دامنه قاعده احسان است.

سوم آنکه، قاعده احسان در نظام‌های حقوقی معاصر، از جمله در ایران، به‌عنوان یکی از مبانی تشدید مجازات در جرایم حدی به رسمیت شناخته شده است. با این حال، اجرای این قاعده با چالش‌های متعددی مانند ابهام در تعریف، چالش‌های اثباتی، نگرانی‌های حقوق بشری، هماهنگی با حقوق موضوعه مدرن و تغییرات اجتماعی و خانوادگی مواجه است. این چالش‌ها، به ویژه در مورد مجازات سنگ‌باران، اجرای این حکم را با دشواری‌های جدی مواجه کرده و در عمل، بسیاری از کشورهای اسلامی (مانند مصر، پاکستان و مالزی) اجرای آن را محدود کرده‌اند یا به طور کامل متوقف ساخته‌اند.

چهارم آنکه، برای رفع چالش‌های موجود و بهبود اجرای قاعده احسان در نظام‌های حقوقی معاصر، نیاز به بازنگری در قوانین موضوعه و تدوین تعریف روشن و جامعی از احسان وجود دارد. این تعریف باید با مبانی فقهی معتبر هماهنگ باشد و در عین حال، با واقعیات اجتماعی معاصر و اصول حقوقی مدرن نیز سازگاری داشته باشد. همچنین، نیاز به تدوین قوانین دقیق و شفاف در زمینه ادله اثبات و ارائه راهکارهای جایگزین برای مجازات‌های حدی وجود دارد تا ضمن حفظ اهداف شریعت، از بروز چالش‌های حقوق بشری جلوگیری شود.

پنجم آنکه، پژوهش‌های معاصر در حوزه قاعده احسان نشان می‌دهد که این قاعده، با وجود ریشه‌های سنتی خود، همچنان ظرفیت پاسخ‌گویی به مسائل جدید را دارد و تجدید فقه، نیازی به کنارگذاشتن اصول سنتی ندارد (Baba & Samara, ۲۰۲۳, p. ۱۲). با این حال، برای تطبیق این قاعده با نظام‌های حقوقی معاصر، نیاز به بازتعریف شرایط و مصادیق آن بر اساس واقعیات اجتماعی فعلی وجود دارد. به ویژه اینکه تغییرات در نهاد خانواده، افزایش سن ازدواج، کاهش نرخ ازدواج و افزایش موارد طلاق، همگی بر مفهوم و مصادیق احسان تأثیر گذاشته است و این موضوع باید در سیاست‌گذاری کیفری مورد توجه قرار گیرد.

در نهایت، با توجه به اهمیت قاعده احسان در فقه اسلامی و نظام‌های حقوقی کشورهای اسلامی، انجام پژوهش‌های بیشتر در این زمینه، به‌ویژه در حوزه تطبیقی و تحلیل آثار سیاست‌گذاری آن، ضروری به نظر می‌رسد. پژوهش‌های آتی می‌توانند بر حوزه‌های زیر متمرکز شوند:

- مطالعه تطبیقی قاعده احسان با مفاهیم مشابه در نظام‌های حقوقی غربی (مانند تشدید مجازات در موارد خاص)
- تحلیل آثار اجتماعی و اقتصادی اجرای قاعده احسان در جوامع اسلامی معاصر
- بررسی راهکارهای جایگزین برای مجازات سنگ‌باران که هم با شریعت سازگار باشد و هم با موازین حقوق بشری
- مطالعه جامعه‌شناختی تغییرات مفهوم احسان در پرتو تحولات نهاد خانواده در جوامع اسلامی
- ارائه مدل‌های عملیاتی برای اجرای قاعده احسان در نظام‌های حقوقی معاصر
- چنین پژوهش‌هایی می‌تواند به رفع ابهامات نظری، یکسان‌سازی رویه‌های قضایی و ارائه راهکارهای سیاست‌گذاری در حوزه تقنین کیفری کمک کند و زمینه‌ساز تحقق عدالت کیفری در جوامع اسلامی باشد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن‌ادریس، محمد بن احمد (۱۴۱۰ ق). السرائر (ج ۳). انتشارات جامعه مدرسین.
- بخاری، محمد بن اسماعیل (۱۴۲۲ ق). صحیح البخاری (ج ۸). دار ابن کثیر.
- تاجری مودنی، زهرا (۱۴۰۴). امکان‌سنجی شرط احسان زن در جواز قتل در فراش. پژوهش‌های تطبیقی فقه، حقوق و سیاست، ۷(۴)، ۱۵-۱.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعه إلى تحصیل مسائل الشریعه (ج ۲۸). مؤسسه آل‌البیت.
- حسینی، علی (۱۳۹۹). قاعده احسان در فقه مذاهب اسلامی. مجله مطالعات تطبیقی فقه و حقوق، ۸(۲)، ۱۳۵-۱۱۲.
- خوبی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۰ ق). مبانی تکمله المنهاج (ج ۲). انتشارات مدینه العلم.
- رضایی، محمد (۱۳۹۸). بررسی قاعده احسان در فقه امامیه. فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی، ۱۲(۳)، ۶۸-۴۵.
- سرخسی، محمد بن احمد (۱۹۹۳). المبسوط (ج ۳). دار المعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۷). الخلاف (ج ۱۰). انتشارات اسلامی.
- جزیری، عبدالرحمن (۲۰۰۳). الفقه علی المذاهب الاربعه (ج ۵). دار الکتب العلمیه.
- کریمی، حسن و نوروزی، سعید (۱۴۰۰). تأثیر قاعده احسان بر مجازات زنا در حقوق ایران و مصر. فصلنامه حقوق تطبیقی، ۱۵(۴)، ۷۸-۱۰۱.
- قیاسی، جلال‌الدین و اژدری‌کوشا، مریم (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی جرم زنا و زنا به عنف در حقوق ایران، افغانستان و پاکستان. فصلنامه مطالعات تطبیقی حقوق، ۵(۲)، ۶۲-۴۳.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۱). قواعد فقهی. انتشارات مدرسه الامام علی بن ابی طالب.
- محمدیان، علی (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی شرایط احسان در فقه امامیه و قانون مجازات اسلامی. فصلنامه مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ۱۳(۲)، ۸۸-۶۵.

- مسلم، مسلم بن حجاج (۱۴۲۰ ق). صحیح مسلم (ج ۳). دار ابن کثیر.
- نجفی، محمدحسن (۱۴۰۴ ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام (ج ۱۵). دار إحياء التراث العربی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق). کتاب العین (ج ۲). انتشارات هجرت.
- قانون مجازات اسلامی (۱۳۹۲). مصوب ۰۱/۰۲/۱۳۹۲.
- گزارش مرکز آمار قوه قضائیه (۱۴۰۲). آمار محکومیت‌های کیفری در ایران. انتشارات مرکز آمار قوه قضائیه.
- Ali, M. (۲۰۲۰). The Concept of Ihsan in Islamic Law: A Semantic Analysis. *International Journal of Islamic Thought*, ۱۸(۲), ۴۵-۶۲. <https://doi.org/10.24030/ijit.18,2020,45-62>
- Baba, A. M. A., & Samara, I. A. A. (۲۰۲۳). The Renewal of Islamic Jurisprudence Between Originality and Modernity: A Comparative Study. *International Journal of Fiqh and Uslu al-Fiqh Studies*, ۷(۱), ۶-۱۷. <https://doi.org/10.31436/ijfus.v7i1,282>
- Ihsan, I. U., & Iltimas Khan, M. (۲۰۲۴). Judicial Separation Due To Husband's Absence: A Comparative Study of Hanafi Jurisprudence and Afghan Civil Law. *Migration Letters*, ۲۱(S۱۴), ۱۷۸۲-۱۷۹۱.
- Kamali, M. H. (۲۰۱۸). *Principles of Islamic Jurisprudence*. Islamic Texts Society.
- Khan, S. (۲۰۲۱). The Rule of Ihsan in Criminal Law: A Comparative Study between Islamic Jurisprudence and Positive Law. *Journal of Criminal Law and Criminology*, ۱۱۱(۴), ۵۶۷-۵۸۹. <https://doi.org/10.1007/s10991-021-09289-w>
- Mohammed, A. (۲۰۲۳). Comparative Study of Ihsan in Shiite and Sunni Jurisprudence. *Journal of Islamic Studies*, ۳۴(۱), ۷۸-۹۵. <https://doi.org/10.1093/jis/etac۰۴۵>